

З ІСТОРІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ ІНОЗЕМНОЮ НАУКОВОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ В 30-х роках ХХ ст.

Радянська історіографія здебільшого вивчала міжнародні зв'язки радянської науки в цілому, в тому числі науково-технологічні відносини СРСР з окремими країнами та групами країн. Роботи на цю тему дозволяють зрозуміти загальні процеси в сфері міжнародної наукової комунікації та особливості, притаманні зв'язкам радянських (у тому числі українських) установ і окремих вчених. Але питання підтримки наукової праці з боку радянської держави не вивчались і не висвітлювалось. Лише починаючи з кінця 90-х рр. ХХ ст. стали з'являтися статті, які торкалися цієї проблематики, зокрема фінансового, соціального, інформаційного забезпечення учених.

Стрімкий розвиток науки в Україні в 30-х роках ХХ ст. не завжди супроводжувався належним інформаційним забезпеченням, особливо через брак іноземної наукової літератури та періодики.

Іноземну літературу українські вчені в цей час отримували через кілька каналів: а) Бібліотеку АН УРСР та наукові бібліотеки закладів вищої освіти; б) членство в іноземних наукових товариствах; в) Книжковий відділ Управління уповноваженого Комісії сприяння вченим (КСВ) при Раднаркомі УРСР [1].

В 1931—1937 рр. до складу іноземних наукових товариств входило понад 100 вчених АН УРСР, наукових співробітників науково-дослідних інститутів і закладів вищої освіти України [1].

Радянські (в тому числі українські) вчені активно публікувалися у закордонних наукових періодичних виданнях. Зокрема, у німецькому «Zeitschrift für Physik» протягом 1926—1932 рр. з 4 тис. статей близько 450 належало радянським авторам. Україна була представлена вченими з Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших міст [2, 3].

У 1930-х роках формується нова радянська політика щодо міжнародних наукових зв'язків. На обох етапах вони носили або політичний (насамперед бажання продемонструвати досягнення радянської, в тому числі української, науки), або приватний характер, коли йшлося про необхідність збагатити особистий досвід конкретного вченого, надати йому можливість ознайомитися з дослідженнями закордонних колег.

У листопаді 1934 р., коли КСВ отримала вказівки Раднаркомом СРСР про скорочення контингенту обслуговуваних учених до 1500—2000 осіб, Книжковий відділ КСВ при Раднаркомі УРСР відмовився від вищезгаданої схеми розподілу. Було оголошено, що Книжковий відділ забезпечуватиме іноземними книгами і журналами «лише видатних учених», причому без посередництва секцій наукових робітників. Книжковий відділ тепер самостійно визначає, «хто з науковців Радянського Союзу має право на випуску іноземної

літератури». Таким ученим надсилалися відповідні пропозиції Книжкового відділу. Протягом 1935 року тривала планолюбна ліквідація його місцевих осередків.

Але широкі наукові контакти українських учених із науковцями Заходу було фактично повністю згорнуто в грудні 1935 року, коли ідеологи ВКП(б) поставили перед КСВ при Раднаркомі СРСР питання про політичну неприйнятність членства радянських учених у наукових товариствах нацистської Німеччини, а заодно й інших країн, недружніх до СРСР. Особливо порочною для радянської науки визнавалася практика публікації статей авторів із СРСР в наукових журналах «фашистських» і капіталістичних країн. До січня 1936 року КСВ склала «чорний список» тих учених, «провина» яких полягала у високій публікаційній активності за кордоном¹.

Не сприяла налагодженню інформаційних контактів і ситуація на міжнародній арені. У 1937 р., через чотири роки після приходу нацистів до влади, спеціальним наказом імперського та прусського міністра науки, виховання та народної освіти обмін книгами та науковими статтями з СРСР було заборонено². Водночас вітчизняні науковці в більшості орієнтувалися вже на внутрішні, а не на зовнішні авторитети, були глибоко переконані у перевазі радянського способу життя над західним, через що вже не мали такої нагальної потреби у виході на міжнародний науковий простір [4].

Самоізоляція СРСР, яка виникла в 30-х роках ХХ ст. через політичні причини, боляче вдарила не лише по науковим зв'язкам українських учених з колегами за кордоном, а й по науковим дослідженням через брак іноземної наукової літератури та періодики.

Але незважаючи на це, керівники наукових установ намагалися якнайповніше забезпечити себе і співробітників науковою літературою, часто відмовляючись від неї на користь установи. Так, професор Л.Д. Ландау відмовився від права особистого замовлення літератури на користь замовлення Харківського фізико-технічного інституту. За даними КСВ при Раднаркомі УРСР, передплатниками іноземної наукової літератури в 1934—1937 рр. були 208 учених і чотири організації з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси і Сталіно [1]. Практично всі ці вчені були природознавцями з Академії наук УРСР.

Проте подальша централізація науки в Україні та політичні репресії змушували вчених відмовлятися від членства в іноземних наукових товариствах, що призвело до зменшення заявок на оплату членських внесків у ці товариства через КСВ при Раднаркомі УРСР. Так, у списку академіків і провідних учених України для переказу членських внесків у 1938 р., підготовленому КСВ при Раднаркомі УРСР, вказуються лише 12 вчених: п'ять академіків, один член-кореспондент і шість професорів [1].

Епоха масових репресій зробила взагалі непотрібним інструмент соціальної підтримки інтелігенції на кшталт КСВ. 11 листопада 1937 року Раднарком СРСР прийняв Постанову № 2002 «Про ліквідацію Комісії сприяння вченим при РНК СРСР»³. У ній йшлося про те, що широкий розвиток і зміцнення навчальних і науково-дослідних установ у СРСР «створили вченим усі необхідні умови для їх наукової роботи». Завдання КСВ визнавалися вичерпаними, а сама вона скасовувалася. Такий найважливіший елемент КСВ, як її Книжковий відділ, передавався з усією клієнтурою до складу Академії наук СРСР.

Нижче публікуються вісім маловідомих архівних документів. Серед них — два листа вчених: фізико-хіміка, завідувача відділу Інституту фізичної хімії, професора О.І. Бродського (1895—1969) і фізика, директора Харківського фізико-технічного інституту, академіка АН УРСР О.І. Лейпунського (1903—1972) до керівництва КСВ, а також лист

¹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-4737, оп. 1, д. 679, л. 1—15.

² ГАРФ, ф. р-4737, оп. 1, д. 433, л. 1—40.

³ ГАРФ, ф. р-5446, оп. 1, д. 140, л. 320.

дерматолога, завідувача кафедри Харківського інституту вдосконалення лікарів, професора О.М. Кричевського (1896—1956) до наркома охорони здоров'я України С.І. Канторовича, які характеризують стан забезпечення вчених України іноземною літературою (документи № 1—8). Документи свідчать про повну залежність учених від радянських чиновників.

Висновок. Інформаційна підтримка наукової діяльності вчених радянським урядом була покликана забезпечити лояльність комуністичній державі з боку наукового співтовариства СРСР, передусім наукової еліти. Приручення наукової спільноти спочатку відбувалося через надання посиленних продовольчих пайків, прикріплення до спецрозподільників, розподіл талонів на дефіцитні промислові товари і послуги, пізніше — через забезпечення іноземними книгами і журналами, передплату членських внесків у іноземні наукові товариства та інші заходи матеріального і культурного обслуговування. В результаті реалізації політики «великого перелому» відбулося відокремлення керівників наукових установ від пересічної маси вчених, зведення їх у ранг верхівки сталінського режиму і перетворення решти наукової спільноти на наукових працівників.

№ 1

Лист О.І. Бродського до Книжкового відділу КСУ з проханням заплатити членські внески в іноземні товариства⁴

11 вересня 1935 р.

Книжный отдел КСУ

Прошу Вас оплатить членские взносы за 1936 г. в:

- 1) American Chemical Society (25 \$ с журналами), член с 1933 г;
- 2) Société Chimique de France (140 fr. с журналами), член с 1926 г;
- 3) Deutscht Chemische Gesellschaft (10 м), член с 1926 г.

В 1935 г. эти взносы были Вами оплачены. Кроме того, прошу выписать мне: “Journal of Chemical Physics” (1936 г.). Крайне нужный. Я его получал через Вас в 1935 г. Очень желательно получить этот журнал за 1934 г. Стоит 11 \$ в год.

Уважающий Вас

А. БРОДСКИЙ

№ 2

Лист професора Хотинського до Л.І. Гурвича з клопотанням про дозвіл заплатити членські внески у французькі хімічні товариства⁵

[1935 р.]

Многоуважаемый Лазарь Иванович!

Я состою членом Société Chimique de France с 1907 г. и членом Société Chimie Industrielle с 1926 или 1927 года, точно не помню. Как член этих обществ я получаю издаваемые ими журналы Bulletin la Société Chimique de France и Chimie Industrielle. В этом году высылку журнала Chimie Industrielle уже прекратили, Bulletin la Société

⁴ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1 спр. 609, оригінал.

⁵ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 609, арк. 42, оригінал.

Chimique de France еще высылают, но я рискую выбыть из членов общества за не-взнос членских взносов. В прежние годы эти взносы [пересылались], правда с большим опозданием через Харьковский дом ученых. В конце прошлого года заявки также были приняты в Доме ученых, но о судьбе их там ничего неизвестно, так как все эти дела перешли к Уполномоченному КСУ СССР тов. Завицкому, Киев, Пушкинская 1.

В аналогичном положении находится проф. К.В. Ролл, который также с давних пор состоит членом Société Chimique de France.

Очень прошу Вас, когда будете в Киеве, урегулировать это дело. При приеме заявок денег с нас не взяли. Деньги переведем немедленно, куда будет указано.

Уважающий Вас

Е. ХОТИНСКИЙ

№ 3

Лист професора Ю. Тайця до Л.І. Гурвича з клопотанням про дозвіл заплатити членські внески у Французьке хімічне товариство⁶

[1935 р.]

Многоуважаемый Лазарь Иванович!

Проф. Хотинский мне сказал, что Вы будете хлопотать в Киеве о том, чтобы разрешили заплатить членские взносы во Французское химическое общество. Очень прошу включить меня в их число; членом Французского общества я состою с 1927 г. и еще в прошлом году состоял.

Ю. ТАЙЦ

№ 4

Заява професора Харківського університету А.І. Кіпріанова до уповноваженого Комісії сприяння вченим Завицького з проханням сприяти переказу членських внесків у Французьке і Американське хімічні товариства⁷

3 лютого 1936 р.

Уполномоченному КСУ СССР
(Киев, Пушкинская 1)
Профессора Харьковского университета
Андр. Ив. Киприанова

ЗАЯВЛЕНИЕ

Я состою членом двух иностранных научных обществ: Французского химического общества — с 1926 года и Американского химического общества — с 1933 года. В 1935 году мой членский взнос в указанные общества, несмотря на утверждение Ко-

⁶ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 609, арк. 43, оригінал.

⁷ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 609, арк. 32, оригінал.

миссии по иностранной литературе при Харьковском доме ученых, не был известен. В 1936 году анкета и мое заявление о переводе Вами членских взносов Вами не были пересланы в Москву в КСУ на том основании, что в моей анкете не указано, с какого времени я состою членом обществ. При этом посылаю копию анкеты, где даты моего вступления указаны, и прошу Вас содействовать переводу моих членских взносов, так как в противном случае я потеряю членство, представляющее для меня большое значение, в особенности в связи с получением изданий обществ, в которых я состою ряд лет.

03.02.1936

А. КИПРИАНОВ

№ 5

**Лист професора О.І. Бродського
уповноваженому Комісії сприяння вченим при РНК УРСР
з проханням допомогти в отриманні закордонних видань⁸**

[травень] 1936 р.

Многоуважаемый товарищ!

Таблицы Landlot – Börnstein'a, несмотря на высокую цену, все же прошу приобрести. На днях переведу Вам 200–300 руб., а остальные по Вашему требованию. Я только очень прошу иметь в виду, что речь идет не об основных томах, которые у меня имеются, а о двух полутомах третьего дополнительного издания: Dritter Ergänzungsband Teile 1 und 2.

Расчет мне совсем не понятен, сейчас Германия на все иностранные заказы делает скидку (в 25 %). Таблицы стоят 257 марок, т. е... — 393 (а не 540). Впрочем, таблицы я приобрету при всех условиях.

Очень прошу Вашего содействия к переводу, наконец, моего членского взноса в Американское химическое общество. Я несколько раз напоминал об этом книжному отделу. С февраля присылка литературы мне прекращена и запоздание в почти 1/2 года создает для меня очень неловкое положение после того, как я перед началом года подтвердил О-ву свое членство.

А. БРОДСКИЙ

№ 6

**Лист професора Харківського інституту вдосконалення лікарів
О.М. Кричевського до Народного комісара охорони здоров'я УРСР
С.І. Канторовича з проханням сприяти передплаті
закордонної фахової літератури⁹**

16 серпня 1936 р.

Дорогой Соломон Ильич!

Я к Вам обращаюсь вот по какому поводу: уже в течение ряда лет я не получаю ни одного иностранного журнала, ни одной книжки. Ежегодно, регулярно в конце года

⁸ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 613, арк. 89.

⁹ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 617, арк. 2, 2 зв.

я получаю запрос от ВУКСУ¹⁰, какие книги и журналы я хотел бы получать, я тщательно (доверчиво) выписываю названия всего необходимого, отсылаю в ВУКСУ и на этом дело заканчивается. Чести права получать иностранные журналы и книги удостоиваются лишь признанные корифеи, часто вовсе не интересующиеся и не читающие литературы, но выписывающие ее.

И.И. Файншмидт говорил, что он получает 14 иностранных журналов, а я ни одного. Где же справедливость?

Можно ли признать правильным такое положение, когда вместо того, чтобы создать все условия для роста советских ученых, рожденных Октябрем, и способствовать их быстрейшему развитию и овладению высотами науки, политика ВУКСУ приводит как раз к обратному: молодой советской профессуре сокровища мировой литературы заказаны, получить и читать иностранную литературу можно лишь тогда, когда кроме старческого брюзжания из научного творчества ничего не выйдет.

С учеными, работающими в узких специальностях, дело обстоит особенно тяжело: если терапевты и хирурги еще могут пользоваться журналами и книгами, получаемыми в Центральных библиотеках, то дерматологи, урологи, окулисты, отоларингологи и пр. лишены этой возможности, так как Центральные библиотеки получают лишь общие журналы, совершенно не выписывая специальных, а специальные институты получают лимит на 1 — 2 — 3 журнала, в то время как их в каждой специальности 12—14, а книг мы и вовсе не видим.

Сейчас во Франции выходит замечательное издание «Дерматологическая практика» (*La nouvelle pratique dermatologique*) 8 томов стоимостью 200 франков. Почитав его, можно сразу стать на голову умнее, не проводить ряда ненужных работ «исследовательского характера», овладеть множеством методов и знаний, словом «одним махом» стать вровень со всеми достижениями западноевропейской науки (ведь не надо забывать, что все эти годы мы не получали ряда журналов и книг, и многое ускользнуло даже от самого внимательного ученого).

И вот у нас в УССР не получается ни одного экземпляра этого ценного издания.

Я владею свободно французским и немецким языками, я изучил сейчас английский и итальянский настолько, чтобы свободно знакомиться с иностранной литературой.

Соломон Ильич, интересы развития советской медицины и всех ее отраслей, в том числе и специальности, которую имею неосторожность представлять, (ибо и сейчас, к сожалению, роль ее и значение многими в деле народного здравоохранения недооценивается) требует, чтобы те люди, которые достигли «высот науки» и на которых возложена партией и Правительством обязанность готовить кадры и «кадры для кадров», действительно стояли вровень с достижениями мировой науки, а не занимались бы открытием давно исследованных вопросов потому, что они были не в курсе дел.

Я прошу Вас обратить на этот вопрос самое серьезное внимание. Персонально для себя прошу разрешения выписать хоть четыре иностранных журнала. Мои заявки имеются в ВУКСУ.

Преданный Вам

проф. А.М. КРИЧЕВСКИЙ

¹⁰ Всеукраинский комитет содействия ученым.

№ 7

**Лист академіка О.І. Лейпунського
до уповноваженого Комісії сприяння вченим при Раднаркомі УРСР
про затримки з одержанням іноземних журналів¹¹**

19 вересня 1937 г.

Т[ов].Завицкий Г.М.!

С выписываемыми мною журналами творится что-то странное. Я до сих пор получаю их с пропусками, нерегулярно и с громадным опозданием.

Это тем более удивительно, что мои знакомые в Ленинграде и Москве не испытывают всех этих неприятностей.

Последний номер *Physical Review* я получил за 1 июля (52, № 1), последний номер *Proc. Roy. A.* — тоже за 1 июля (161, № 904) — оба этих журнала с двухнедельной периодичностью, т. е. я должен был бы получить уже номера за 1 сентября.

Кроме того, я совсем не получил *Proc. Roy. Soc.* за начало этого года и последний номер прошлого года, т. е. за 1936 г. последний номер, который я получил, был от 2-го декабря (157, № 892), и в 1937 г. я начал получать с 1-го мартовского номера (159, № 896 от 2 марта).

Аналогично положение и с *Nature*. Последний номер я получил от 26 июня (139, № 3530), номер же за 12 июня (139, № 3528) совсем не прибыл.

Если у Вас есть какая-нибудь возможность привести эти дела в порядок, я буду Вам признателен. Я, признаться, уже впал в отчаяние.

Ваш

ЛЕЙПУНСКИЙ

№ 8

**З листа завідувача книжкового відділу
Комісії сприяння вченим СРСР до уповноваженого Комісії
сприяння вченим при Раднаркомі УРСР про передплату
літератури для українських учених на 1938 р.¹²**

Не подлежит оглашению

23 жовтня 1938 р.

Инвалютные ассигнования на 1938 г. отпущены, заявки принимаются только от списочных ученых. Выписка литературы от отдельных несписочных ученых разрешена только в исключительных случаях. В число обслуживаемых литературой включены также следующие ученые: Балинский, Бриккер, Добровольский, Рейсер, Трефильев, Цехновицер.

Следует сжать выписку медицинской литературы, поскольку эта литература высока в цене. Литературу распространяем строго дифференцированно. Мы выделяем академиков, членов-корр[еспондентов] Академии наук, для которой выписка производится на большую сумму. Независимо от этого выписку литературы из Германии следует ограничивать.

Зав. Книжным отделом КСУ

¹¹ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 670, арк. 132.

¹² ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 670, арк. 157.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Луговський О.Г. Інформаційне забезпечення іноземною науковою літературою вчених-природознавців АН УРСР в 20—30-х роках ХХ ст. *Наука та наукознавство*. 2011. № 3. С. 73—85.
2. Копелевич Ю.Х. К истории советско-германских научных связей в 1926—1932 гг. *ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция*, 1997 г. Москва: «ЯнусК», 1997. Ч. 1. С. 153.
3. Русско-германские научные связи между Академией наук СССР и Академией наук ГДР 1700—1974: Сборник документов / Под ред. акад. П.Н. Поспелова, акад. Г. Шееля. Москва: Наука, 1975. С. 142—144.
4. Александров Д.А. Почему советские ученые перестали печататься за рубежом: становление самостоятельности и изолированности отечественной науки, 1914—1940. *ВИЕТ*. 1996. № 3. С. 3—24.

Вступ і документи до друку підготував старший науковий співробітник відділу історії та соціології науки і техніки Інституту досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України канд. іст. наук О.Г. ЛУГОВСЬКИЙ.